

بررسی موضوعی نمایشنامه‌های ایران

از آغاز تا ۱۳۲۰ شمسی

شهین حقیقی*

عصر قاجاریه

«دوره سلسله قاجاریه (۱۳۰۴-۱۱۷۵ ه.ش) به ویژه به عنوان دوران عرضه‌داشت‌های فرهنگی و هنری و جنبش‌های مهم مردمی، دارای برجستگی‌های بسیاری است. این دوران، مرحله اصلی گذار از جامعه و فرهنگ ایرانی پیش از مدرن به توسعه نوین ایران نیز به شمار می‌رود» (آر. کدی، ۹، ۱۳۸۱) آشنایی ایران با فرهنگ مغرب زمین، به ویژه اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی رایج در اروپا و روسیه آن روزگار، در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران، تأثیری شگرف داشت.

دوران نخست سلطنت قاجاریه بر ایران از سال (۱۲۵۰-۱۲۱۰ ه. ق) به درازا کشید. این دوره با سلطنت کوتاه‌مدت آغامحمدخان قاجار (۱۲۱۱-۱۲۱۰ ه. ق) آغاز شده. پس از وی فتحعلی‌شاه به قدرت رسید.

«این دوره با مهم‌ترین وقایع تاریخ دنیا، مانند: انقلاب کبیر فرانسه و ظهور ناپلئون اول و توجه خاص بعضی دول اروپایی به ایران مصادف می‌شود و یکی از شدیدترین و طولانی‌ترین محاربات دوره جدید ایران، در این زمان اتفاق می‌افتد و در میان آن وقایع درهم و برهم، زمامداران دولت قاجار، بعضی از منافع و مصالح کشور را به نفع بیگانگان از دست داده تنها به حفظ مقام سلطنت موفق می‌گردند.» (شمیم، ۱۳۷۴، ۶۴)

دوره دوم سلطنت قاجاریه از (۱۳۰۳ - ۱۲۵۰ ه. ق) با مرگ فتحعلی‌شاه و به قدرت رسیدن محمدشاه، در پی تلاش‌های قائم‌مقام فراهانی آغاز شد. در این دوره، نتایج شوم عهدنامه‌های ننگین ایران با کشورهای بیگانه، آشکار گردید. افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی بیگانگان در ایران، تزلزل استقلال این سرزمین، نظام استبدادی به ویژه خشن که در دوره سلطنت درازمدت ناصرالدین‌شاه به اوج خود رسیده

در این مقاله تلاش بر این است تا نمایشنامه‌های ایران از آغاز تا مشروطه و از مشروطه تا سال ۱۳۲۰ شمسی مورد بررسی موضوعی قرار گیرند. از آنجا که عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، ادبی و... بر ادبیات و به ویژه نمایشنامه‌نویسی تأثیرگذار بوده، نخست به بررسی این عوامل و سپس به طبقه‌بندی نمایشنامه‌ها از نظر درونمایه‌ها و موضوعات بکار گرفته شده در آنها پرداخته شده است.

مقدمه

در بررسی موضوعی آثار ادبی، شناخت دقیق دورانی که اثر ادبی در آن پدید آمده، از نظر اوضاع سیاسی، محیط اجتماعی، پیشینه تاریخی، برخوردها، و جریانات فکری، فرهنگی، شرایط اقتصادی، معیشتی، مذهبی و... ضروری است؛ چه، هر یک از این عوامل می‌تواند در آفرینش اثر ادبی، مورد توجه آفرینشگر قرار گرفته باشد. از این‌رو، ناآگاهی به این جریانات، شرایط و ویژگی‌ها، موجب بی‌اعتباری و نقص بررسی موضوعی اثر می‌گردد. این مقاله سعی دارد، نمایشنامه‌های ایران را از آغاز تا سال ۱۳۲۰ ه.ش مورد بررسی قرار دهد و بنابر آنچه گفته شد، برای به انجام رساندن این مهم، مطالعه دوره مورد بحث، بسیار ضروری است.

دوره یاد شده، خود به دو دوره قاجاریه تا مشروطه و مشروطه تا پهلوی اول تقسیم می‌شود و هر یک از این دوره‌ها دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است. در نتیجه، مطالعه جریانات یاد شده و به تبع آن، بررسی موضوعی نمایشنامه‌های این دو دوره، به صورت جدا از هم در نظر گرفته شده است. در زیر، نخست به بررسی عصر سلطنت قاجاریه بر ایران پرداخته می‌شود و سپس نمایشنامه‌های این عصر از دید موضوعات به کار رفته در آنها مورد مطالعه قرار خواهند گرفت.

از راه‌های آشنایی ایرانیان با تئاتر، نمایشنامه و تماشاخانه می‌توان از سفرنامه‌هایی که ایرانیان پس از بازگشت از مسافرت به روسیه و کشورهای اروپایی منتشر می‌ساختند و نیز از روزنامه‌هایی که به دست افراد آشنا به این فن منتشر می‌شد سخن گفت

بومی و غربی قرار داشت. ادب و هنر درباری دست‌کم در مورد نقاشی و صنایع‌دستی، با کیفیت عالی و دلبستگی پایدار، به حیات خود ادامه می‌داد. بخش عمده ادبیات اصلاحی، جدید بود و از الگوهای غربی الهام می‌گرفت این ادبیات که غالباً یا منتشر نمی‌شد یا در خارج انتشار می‌یافت، نهادهای موجود را مورد انتقاد قرار می‌داد و خواستار تغییر بود.»

(آر. کدی، ۱۳۸۱، ۵۹)

با مطالعه دوران یاد شده، گرایش فکری و سیاسی تازه‌ای را در میان روشنفکران مشاهده می‌کنیم. رویارویی ایرانیان آگاه با اروپای مدرن و مقایسه‌ای که میان کشورهای پیشرفته و ایران گرفتار فقر و فلاکت به عمل می‌آورند، ایشان را به جست‌وجوی عوامل عقب‌ماندگی ایران گروهی از اندیشمندان که با پیشینه تاریخی و فرهنگی ایران آشنایی داشتند، روی به ملی‌گرایی نهادند. این گروه به مزیت‌های دوران پیش از اسلام ایران تأکید می‌کردند. تکیه گروه دوم بر اسلام و عنصر مذهب بود و گروه سوم تحت‌تأثیر مارکسیسم، به عوامل طبقاتی و اجتماعی نظر داشتند. روی هم رفته هر کدام از این گرایش‌ها طرز تفکر ویژه‌ای در جامعه پدید می‌آورد و به فعالیت‌های سیاسی هواداران خود جهت می‌بخشید.

با این حال گونه‌ای جمود فکری و علمی گریبانگیر مردم این عصر است. در این دوران، علوم نقلی و علوم دینی رونق یافتند و در برابر آن، علوم عقلی مانند: ریاضیات، حکمت، فلسفه و ... به دلیل بی‌توجهی دربار راکد ماند. با این حال، شعر و ادب، چون حس خودخواهی شاهان را ارضا می‌کرد، رونق داشت. در این دوره برای نخستین‌بار مردم ایران با قالب نمایشنامه آشنا شدند.

از راه‌های آشنایی ایرانیان با تئاتر، نمایشنامه و تماشاخانه می‌توان از سفرنامه‌هایی که ایرانیان پس از بازگشت از مسافرت به روسیه و کشورهای اروپایی منتشر می‌ساختند و نیز از روزنامه‌هایی که به دست افراد آشنا به این فن منتشر می‌شد سخن گفت. انگیزه روشنفکران از آشنا ساختن مردم با فن تئاتر، بالا بردن سطح آگاهی مردم ایران به وسیله این قالب هنری بود. روشنفکران دریافته بودند

بود، ستم شاهزادگان قاجار بر رعیت، تزلزل اقتصاد ایران، فقر و درماندگی و پریشانی مردم به سبب نبودن کارگزاران شایسته دولتی، پریشانی نظام اداری کشور، رشوه‌گیری در ادارات و نهادهای دولتی، دسیسه‌چینی حاسدان علیه چهره‌های روشنفکر و آگاه به مصالح ایران، فشارهای سنگین اقتصادی بر مردم که از چپاول خزانه به دست شاهزادگان، شاه و درباریان سرچشمه می‌گرفت، دریافت وام‌های کلان از کشورهای خارجی با به گرو گذاشتن منابع و ذخایر ملی ایران که از این پول‌ها حتی دیناری به مصرف درمان دردهای مردم نمی‌رسید و صرفاً صرف عیاشی‌های شاه و درباریان می‌شد، از جمله ویژگی‌های برجسته این دوران به شمار می‌روند.

در دوره قاجاریه «اکثریت مردم، به هیچ‌کدام از طبقات صاحب قدرت و ثروت تعلق نداشتند بلکه مرد و زن به کار بدنی مشغول بودند. یا دهقان بودند یا چوپان چادرنشین و مشاغلی چون: عملگی، دست‌فروشی، تصدای گرمابه، مطربی، درویشی و نوکر خانگی و ...»

(آر. کدی، ۱۳۸۱، ۳۴)

فقر، بی‌سوادی، جهالت و خرافه‌پرستی، خوار داشت شدید زنان در اجتماع، دزدی و گرمی بازار ریاکاری، رشوه‌گیری و رشوه‌دهی و مسائلی از این دست، گریبانگیر مردم این روزگار است. اگر پیشرفت‌های شگفت‌انگیز کشورهای غربی هم‌عصر با قاجاریان را در نظر بگیریم،

عقب‌ماندگی فکری، فرهنگی، علمی و مادی ایران نمود بیشتری می‌یابد. با این حال شماری از مردان نامدار ایران از جمله امیرکبیر، با مشاهده دردهای مردم اقدام به اصلاحاتی کردند. «امیر را باید بانی و مؤسس فرهنگ نوین ایران دانست. زیرا او به وسیله احیای روزنامه‌نگاری، تأسیس مدرسه علمی دارالفنون و انتشار کتب فنی و بهداشتی و اعزام محصلین به اروپا و استخدام معلمین اروپایی، در حقیقت در امور اقتصادی و علمی و فرهنگی، نقشی از آمال و آرزوهای اصلاح‌طلبانه خود را جلوه‌گر ساخت.» (شمیم، ۱۳۷۴، ص ۱۶۳)

همچنین این دوره، دوره آغاز روابط ایران و اروپا بود از این‌رو «زندگی فکری و فرهنگی تا حد زیادی تحت‌تأثیر آمیزهای از عوامل

در این دوره، ادبیات به طور کلی خصلت اجتماعی و سیاسی دارد. عشق به آزادی، قانون، ترقی، انتقاد از حکومت و طبقات بهره‌کش و به طور کلی یک قومیت‌خواهی صافدلانه و فراخ‌سینه وجه خاص ادبیات این عهد است

دگرگونی یافته «مراسم مخ‌کشی» می‌باشد و از ظرفیت نمایشی بالایی نیز برخوردار است، زیر عنوان تمثیل‌های میرزا فتحعلی مورد بررسی قرار گرفته است.

دومین چهره نامدار نمایشنامه‌نویسی ایران در دوره یاد شده، میرزا آقا تبریزی است. وی نخستین نمایشنامه‌نویس ایرانی است که آثار خود را به زبان فارسی و در محدوده مرزهای ایران به نگارش در آورده است. آثار وی عبارتند از: سرگذشت اشرف‌خان حاکم عربستان، حکایت کربلا رفتن شاه‌قلی میرزا، طریقه حکومت زمان خان بروجردی، حکایت عاشق شدن آقا هاشم خلخالی یا قصه عشق‌بازی آقا هاشم خلخالی و سرگذشت آن ایام و حکایت حاجی مرشد کیمیاگر.

بررسی موضوعی نمایشنامه‌ها از آغاز تا انقلاب مشروطه

با مطالعه آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقا تبریزی، به گرایش عمده ایشان به دو مقوله عمده پی می‌بریم. «خواست آخوندزاده این است که نمایشنامه‌نویسی مشرق زمین به طور کلی، در طریق رئالیسم تکامل یابد. در سخن از تئوری نمایشنامه، از برتری آن نسبت به انواع دیگر ادبی و ضرورت شناخت و آگاهی دقیق نمایشنامه‌نویس از زندگی اجتماعی بحث می‌کند و هدف، اغراض جدی و مهمی پیش پای نمایشنامه‌نویس می‌گذارد.» (محمدزاده، ۱۳۵۵، ۲۰)

آخوندزاده درام را به عنوان وسیله‌ای برای تذکیر و تهذیب نفس به کار می‌گیرد و بیشتر به جنبه اخلاقی آن توجه دارد، در عین حال نگاهی هم به امور سیاسی، اجتماعی و قومی می‌افکند. حال آن‌که این وسیله در دست میرزا آقا، بیشتر کاربردی سیاسی و اجتماعی دارد، هر چند گهگاه نظری نیز به اخلاقیات می‌اندازد، پس عملکرد تئاتر در اندیشه و آثار آخوندزاده، عملکردی اخلاقی و در اندیشه و آثار میرزا آقا تبریزی عملکرد اجتماعی و سیاسی است. «مهمترین اختلاف آنها بر سر کاربرد سیاسی و اخلاقی نمایش بین آن دو است.»

(ملک‌پور، ج ۱، ۱۳۶۴، ۱۹۲)

موضوعات و درونمایه‌های به کار رفته در آثار این دو نمایشنامه‌نویس بدین صورت ارائه می‌گردد:

۱. انتقادات سیاسی

آخوندزاده در دو تمثیل (موسیوژوردان ... و وکلای مرافعه) و میرزا آقا تبریزی در سرگذشت اشرف‌خان حاکم عربستان و طریقه حکومت زمان خان بروجردی به مضامین سیاسی پرداخته‌اند.

که برای اصلاح جامعه ایرانی، نخست باید سطح آگاهی مردم را بالا ببرند و در این راه هنر تئاتر ابزار بسیار مؤثری به نظر می‌رسید.

از جمله سفرنامه‌هایی که در این دوره انتشار یافتند و در شناساندن هنر تئاتر به مردم سودمند واقع شدند می‌توان از این آثار نام برد: «سفرنامه میرزا صالح منشی» اثر میرزا صالح شیرازی، «سفرنامه ابراهیم صحافی» اثر ابراهیم صحافی تهرانی، «سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه قاجار»، «حوالات سفر میرزا مسعود» اثر میرزا مصطفی افشار.

از جمله روزنامه‌هایی که تئاتر و تماشاخانه‌های غرب و روسیه را به مردم شناساندند، باید از روزنامه‌های «اختر» یاد کرد. این روزنامه به مدیریت «آقا محمدطاهر تبریزی» منتشر می‌شد. افزون بر خود آقا محمدطاهر، «میرزا حبیب اصفهانی»، نخستین مترجم نمایشنامه به فارسی نیز در این روزنامه قلم‌فرسایی می‌کرد. از جمله آثار وی در روزنامه اختر، «در بازی تماشا و تماشاخانه» است که در شماره‌های ۴۵ و ۴۴ و به سال (۱۳۰۳ ه. ق) در روزنامه اختر به چاپ رسید.

(ر.ک: اصفهانی، ۱۳۰۳، ق.)

«این مقاله در واقع اولین سندی است در تاریخ نمایش ایران که راجع به تاریخ نمایش جهان، نگارش یافته است.»

(ملک‌پور، ج ۱، ۱۳۶۳، ۱۰۸)

با این مقدمه پیشگامان نمایشنامه‌نویسی ایران تا پیش از مشروطه، به طور بسیار گذرا معرفی می‌گردند:

نخستین و مهمترین چهره در ادبیات نمایشی این دوره، میرزا فتحعلی آخوندزاده است. وی نه تنها در زمینه نمایشنامه‌نویسی، بلکه در زمینه نقد نمایشی و نقد ادبی نیز دستی توانمند داشته است.

آثار وی که به زبان ترکی نگاشته شده بودند به خامه پرتوان میرزا جعفر قراچه داغی به فارسی برگردانده شدند و در کتابی با عنوان «تمثیلات» گرد آمدند. تمثیلات آخوندزاده عبارتند از: تمثیل ملا ابراهیم خلیل کیمیاگر، موسیوژوردان حکیم نباتات و درویش مستعلی‌شاه مشهور به جادوگر، تمثیل وزیرخان لنگران (سراب)، تمثیل خرس قولدور باسان (دزد افکن)، تمثیل سرگذشت مرد خسیس، تمثیل وکلای مرافعه و حکایت یوسف‌شاه سراج یا داستان ستارگان فریب‌خورده که این اثر نه در قالب نمایشنامه، بلکه در قالب داستان نگارش یافته است. اما از آنجا که این داستان بر ساخته‌ای است از رسم کهن «کوسه برنشین» و «میرنوروزی» که خود، شکل

۲. انتقادات اجتماعی

نمایشنامه‌نویسان یاد شده، در زمینه انتقادات اجتماعی به مضامین زیر پرداخته‌اند:

دفاع از حقوق زن (آخوندزاده در تمثیل‌های وزیرخان لنکران، خرس قولدور باسان، وکلای مراقعه، سرگذشت مرد خسیس و میرزا آقا تبریزی در عشق‌بازی هاشم آقا خلخالی)، هجو خرافه‌پرستی و جهالت عوام (آخوندزاده در ملاً ابراهیم خلیل کیمیاگر، موسیو ژوردان حکیم نباتات ... ، حکایت یوسف‌شاه سراج و میرزا آقا تبریزی در حاجی مرشد کیمیاگر و عشق‌بازی هاشم آقا خلخالی)، انتقاد از مناسبات اقتصادی نابسامان و تأثیرات اجتماعی آن (آخوندزاده در تمثیل‌های ملاً ابراهیم خلیل کیمیاگر، سرگذشت مرد خسیس، موسیو ژوردان ... و میرزا آقا تبریزی در عشق‌بازی هاشم آقا خلخالی)، نشان دادن دوران پس از نظام ارباب - رعیتی و ملک‌داری (آخوندزاده در سرگذشت مرد خسیس)، بازنمایی ستم‌های وارد شده بر اقلیت‌های مذهبی (میرزا آقا تبریزی در طریقه حکومت زمان خان بروجردی)، جدال کهنه نو و عقاید مختلف درباره موج تازه فرهنگ غربی (آخوندزاده در تمثیل موسیو ژوردان ...)

۳. انتقادات اخلاقی

آخوندزاده در سرگذشت مرد خسیس و ملاً ابراهیم خلیل کیمیاگر و میرزا آقا تبریزی در حاجی مرشد کیمیاگر به این مضمون پرداخته‌اند.

۴. موضوعات تاریخی

آخوندزاده در حکایت یوسف‌شاه سراج یک داستان تاریخی را بازسازی کرده است.

از انقلاب مشروطه تا ۱۳۲۰ ه. ش

این دوره در اصل دوره سوم سلطنت قاجاریه (۱۳۴۴ - ۱۳۱۳ ه. ق) تا بر آمدن و سپس سقوط رضاخان را در بر می‌گیرد که در آن، به ترتیب مظفرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه و احمدشاه از خاندان قاجاریه بر ایران سلطنت کردند.

روی هم‌رفته دوره حکومت مظفرالدین‌شاه نیز همچون دوران حکومت پدرانش، با فقر و نکبت و بی‌سوادی و پریشانی اوضاع مردم، پریشانی اقتصاد و دربار حکومتی، بریز و

بپاش‌های سرسام‌آور شاه و درباریان با وجود تهی بودن خزانه، وام‌های کلان از کشورهای بیگانه، فروختن و یا به گرو گذاشتن امتیازات منابع ملی ایران برای فراهم آوردن هزینه عیاشی‌های شاه و زبردستان او همراه بود.

در این دوره «عکس‌العمل سیاست مستبدانه ناصرالدین‌شاه و سیاست خشن روسیه تزاری و اعطای امتیازات ناروا به بیگانگان و استقراض خارجی توأم با انتشار آراء و عقاید سیدجمال‌الدین اسدآبادی و پیروان آزادمش مکتب او در میان طبقه روشنفکر و آزادی‌خواه ایران، مقدمات نهضت سیاسی و فکری را فراهم ساخت و طی یک انقلاب چهارساله، سلطنت استبدادی قاجاریه به سلطنت مشروطه پارلمانی مبدل گردید.» (شمیم، ۱۳۷۴، ۲۸۰)

سرانجام، پس از گیر و دارهای فراوان و تحت‌تأثیر عواملی که یاد شد، فرمان مشروطه در تاریخ (۱۳۲۴ ه. ق) برابر با (۱۲۸۵ ه. ش) صادر گردید و مظفرالدین‌شاه ده روز پس از امضای این فرمان مرد. به گفته کسروی: «این پادشاه، تنها نیکی‌اش همان همراهی بود که با مشروطه می‌نمود و تا می‌توانست و می‌یاریست، جلو درباریان و دیگران را می‌گرفت و در این هنگام، مرگ او، مشروطه‌خواهان را از آن همراهی بی‌بهره و کار را برایشان سخت گردانید.» (کسروی، ۱۳۷۸، ۱۹۸)

پس از مظفرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه به سلطنت رسید. او از همان نخست به کارشکنی در برابر مجلس پرداخت و در فرجام کار، مجلس را به توپ بست و شماری از مردان بزرگ ایران، از جمله ملک‌المتکلمین و جهانگیرخان صور اسرافیل به دستور وی به طرزی وحشیانه به قتل رسیدند. بار دیگر حکومت استبدادی بر سر کار آمد. اما کشمکش‌ها از سر گرفته شد و سرانجام تهران به دست آزادی‌خواهان فتح گردید. محمدعلی‌شاه از حکومت خلع شد و فرزند سیزده ساله‌اش احمدمیرزا به سلطنت نشست.

از جمله رخداد‌های مهم این دوره، جنگ جهانی اول است. تحت‌تأثیر این پدیده، افکار و احساسات روشنفکران و ادیبان به سوی آلمان گرایش یافت و موجی از احساسات این گروه به دیگر اقشار جامعه نیز سرایت کرد.

میرزافتحعلی آخوندزاده

در این دوره، ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم، توجه به برابری حقوق زنان، گرایش به سوسیالیسم و نیز آلمان‌دوستی شدت می‌یابد و تحت‌تأثیر همین ملی‌گرایی، مطالعات عمیق تاریخی، زبان‌شناسی و... دنبال می‌شود

این عهد است.» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰، ۵۷۹)

در این دوره، ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم، توجه به برابری حقوق زنان، گرایش به سوسیالیسم و نیز آلمان‌دوستی شدت می‌یابد و تحت‌تأثیر همین ملی‌گرایی، مطالعات عمیق تاریخی، زبان‌شناسی و... دنبال می‌شود. در این زمینه، توجه روشن‌فکران بیشتر به ایران پیش از اسلام است. در تقسیم‌بندی دکتر رستگار، این دوره دوره دوم به شمار می‌رود که از (۱۳۱۵ تا ۱۳۰۰ ش) ادامه می‌یابد و «مقارن با غیر سیاسی شدن ادبیات است و در برابر، احساسات، پندارها و اخلاق‌گرایی رواج می‌یابد و نوعی سوسیالیسم گذشته‌نگر و غیر سیاسی بر آثار ادبی سایه می‌اندازد.» (همان، ۸۵۰) «تا پیش از استقرار رضاشاه به مقام سلطنت، نثر بیشتر برای انتقاد از اوضاع اجتماعی ایران به کار می‌رفت، اما چون آب‌ها از آسیاب افتاد و مملکت به ظاهر آماده پیمودن راه ترقی شد، نثر هم از آن کیفیت بیرون شد و در کارهای اساسی‌تر و لازم‌تری به کار رفت.» (افشار، ۱۳۳۰، ۴۵ - ۴۴)

محمدعلی سپانلو، مهم‌ترین ویژگی‌های آثار این دوره را به صورت زیر خلاصه می‌کند:

«رشد ناسیونالیسم باستان‌گرا، اندیشه اخلاق‌گرایی و مصالحه‌جویی، احتراز از مسلک‌های سیاسی بر اثر خفقان موجود، احساس‌گرایی و رومان‌تیسیم.» (سپانلو، ۱۳۷۴، ۵۱)

از جمله قالب‌های ادبی بسیار مطرح در این دوره، نمایشنامه است. در آغاز دوره یاد شده این قالب برای بیان انتقادات تند اجتماعی و سیاسی به کار می‌رفت اما سیاست سانسور رضاخانی، نوع نمایشنامه را نیز محدود ساخت. پس از اختناق سیاسی رضاخان، نویسندگان خوش‌ذوق ایران، گروهی دم‌از‌گفتار فروبستند، گروهی راهی دیار غربت شدند، گروهی تبدیل به مدیحه‌گویان درباری گردیدند یا این‌که فضای موجود را برنتابیدند و خود را از رنج هستی رها کردند. کسانی همچون میرزاده عشقی که سری پر از شور و سودای انقلابی داشتند نیز به قتل رسیدند.

از نظر قالب، نمایشنامه‌های این دوره در قالب‌های نظم و نثر پدید آمده‌اند و از نظر محتوا، مضامین اجتماعی، اخلاقی، تاریخی، عرفان و فلسفه، طنز و... را می‌توان مشاهده کرد که در قالب‌های یاد شده، ارائه گردیده است.

در این پژوهش از میان شمار فراوان نمایشنامه‌های این دوره، آثار زیر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند:

رخداد بزرگ دیگر جهان در این دوره، انقلاب سوسیالیستی روسیه است. در پی این رخداد، سیاستمداران تازه روسیه در برخورد با ایران، سیاست‌های تازه‌ای در پیش گرفتند.

از دیگر سوی، انگلستان از بیم نفوذ اندیشه‌های سوسیالیستی در منطقه، سیاست‌های تازه‌ای در پیش گرفت.

بنابه گفته ذاکرالحسین، انگلستان برای در قرنطینه گذاشتن روسیه در کشورهای همسایه آن، حکومت‌های نظامی بر سر کار آورد. از جمله دیکتاتورهای نظامی، رضاخان بود که در ایران بر سر کار آمد. (ر. ک: ذاکرالحسین، ۱۳۷۷، ۵۸)

در تاریخ (۱۳۰۴ ه. ش) احمدشاه از سلطنت خلع شد و رضاخان که در جریان کودتای (سوم اسفندماه ۱۲۹۹ ه. ش) به وزارت جنگ رسیده بود، به جای او به سلطنت رسید. رژیم رضاخان نخست به غربی کردن همه نهادها پرداخت. گروهی از روشن‌فکران ایران با او در این زمینه همراهی می‌کردند. «لگوهای غربی اتخاذ و در همه زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی و نظامی و فرهنگی تطبیق داده شد.» (آژند، ۱۳۷۳، ۱۰۲)

اسکان عشایر، توسعه صنایع، محو کردن اشرافیت قاجاری، کشف حجاب، تضعیف روحانیت، منع برگزاری هرگونه مراسم مذهبی، سرکوب روشن‌فکران، تبعید، خانه‌نشینی یا سر به نیست کردن ایشان و عملاً عقیم ساختن مشروطه، از دستاوردهای دیگر این دوره است. اختناق و سانسور شدید و در اختیار گرفتن زمام همه امور کشور، حتی توان نفس کشیدن را از مردم و روشن‌فکران گرفته بود. تمامی احزاب سیاسی برچیده شدند و اختناق سیاسی همه‌جا را فرا گرفت.

از نظر ادبی باید گفت: «ادبیات این دوره که متأثر از فرهنگ غرب است، با پرداختن به مبرم‌ترین مسائل اجتماعی و انتقاد از استبداد، خرافات و موهوم‌پرستی، نقشی متفاوت با نقش ادبیات اشرافی بر عهده می‌گیرد. ضرورت بیان وظایف تازه، سبب بکارگیری شکل‌های جدید ادبی و ورود موضوع‌ها و شخصیت‌های تازه به عرصه ادبیات می‌شود.» (میرعابدینی، ج ۱، ۱۳۷۷، ۱۷)

این دوره در تقسیم‌بندی دکتر رستگار فسایی از انواع نثر معاصر فارسی، دوره اول است؛ که از استقرار مشروطه تا ۱۳۰۰ ش را در بر می‌گیرد. «در این دوره، ادبیات به طور کلی خصلت اجتماعی و سیاسی دارد. عشق به آزادی، قانون، ترقی، انتقاد از حکومت و طبقات بهره‌کش و به طور کلی یک قومیت‌خواهی صافدلانه و فراخسینه وجه خاص ادبیات

عشقی در جمشید ناکام)، انتقاد از مشروطه و ناکا آمدی آن (مؤیدالممالک فکری در بخش دوم حکام قدیم - حکام جدید)، بیگانه‌سئیزی (میرزاده عشقی در اپرای رستاخیز شهرباران ایران)، و کالت مجلس (کمال‌الوزاره محمودی در میرزا برگزیده محروم‌الوکاله، مؤیدالممالک فکری در سرگذشت یک روزنامه‌نگار، سیدعلی نصر در عروسی آحسین‌آقا)، اتهام مقصر پلیتیکی [سیاسی] به مخالفان (مؤیدالممالک فکری در حکام قدیم - حکام جدید)، بازنمایی فساد مالی و اداری کشور (مؤیدالممالک فکری در سه روز در مالیه)، ادبیات کارگری و اندیشه‌های سوسیالیستی (میرزاده عشقی در اپرای رستاخیز شهرباران ایران)، پدید آمدن احزاب سیاسی (مؤیدالممالک فکری در حکام قدیم - حکام جدید).

۲. نمایشنامه‌های اجتماعی

نویسندگانی که به این گرایش روی آورده‌اند، مضامین زیر را مورد توجه قرار داده‌اند:

دفاع از حقوق زن (کمال‌الوزاره محمودی در استاد نوروز پینه‌دوز، نوروزشکن، مقصر کیست، میرزاده عشقی، در کفن سیاه، سه تابلوی مریم، مؤیدالممالک فکری در عشق در پیری و سرگذشت یک روزنامه‌نگار، ذبیح‌الله بهروز در جیجک علی‌شاه، حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده، یقیکیان در مقصر کیست، میدان دهشت، نصر در عروسی آحسین‌آقا و عجب پوکری)، مبارزه با خرافات و موهومات عامه‌بی‌سواد (میرزا رضاخان نایینی در شیخ‌علی میرزا حاکم ملایر و تویسرکان...، کمال‌الوزاره محمودی در استاد نوروز پینه‌دوز، حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده، میرزاده عشقی در بچه گدا و دکتر نیکوکار و حلواء‌الفقراء)، پیکار کهنه و نو (یقیکیان در جنگ مشرق و مغرب، انوشیروان عادل و مزدک، میدان دهشت و حق با کیست، حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده، عشقی در حلواء‌الفقراء)، هجو خودبختگی در برابر فرهنگ غرب یا الیناسیون (حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده، عشقی در جمشید ناکام، سه تابلوی مریم)، به تصویر کشیدن زندگی کارمندان و مواجب‌بگیران

(تئاتر شیخ‌علی میرزا حاکم ملایر و تویسرکان و عروسی با دختر شاه پریان) اثر میرزا رضاخان نایینی طباطبایی، (حاجی ریایی‌خان یا تارتوف شرقی، استاد نوروز پینه‌دوز، تی‌تیش مامانی یا فقر عمومی، میرزا برگزیده محروم‌الوکاله، مقصر کیست؟ نوروزشکن یا قهرمان میرزا دلسوز) از میرزا احمدخان کمال‌الوزاره حمودی، (سرگذشت یک روزنامه‌نگار، حکام قدیم - حکام جدید یا لورا و شهرستانک، سه روز در مالیه، عشق در پیری) از مؤیدالممالک فکری ارشاد، (مازیار، پروین دختر ساسان، افسانه آفرینش) از صادق هدایت، (رستاخیز شهرباران ایران، سه تابلوی ایده‌آل، ابرت بچه گدا و دکتر نیکوکار، حلواء‌الفقراء، جمشید ناکام، کفن سیاه) از سید محمدرضا میرزاده عشقی، (جعفرخان از فرنگ آمده و ایرانی‌بازی) از حسن مقدم، (جیجک علی‌شاه یا اوضاع دربار در چند سال پیش، شاه ایران و بانوی ارمن، در راه مهر، شب فردوسی) از ذبیح‌الله بهروز، (جنگ مشرق و مغرب یا داریوش سوم کدمانس، انوشیروان عادل و مزدک، حق با کیست یا مقصر کیست، میدان دهشت) از گریگور یقیکیان، عجب پوکری، قهرمان میرزا دلسوز، عروسی آحسین‌آقا) از میر سیدعلی نصر.

آثاری که برشمردیم بهترین نمونه‌های نمایشنامه از مشروطه تا سال ۱۳۲۰. ش به شمار می‌روند که به بهترین شیوه معرف نمایشنامه‌نویسی ایران در دوره یاد شده هستند؛ از این رو ملاک و معیار دسته‌بندی‌های موضوعی نمایشنامه‌های این عصر، بر اساس آثار نام برده صورت می‌گیرد.

میرزا حبیب اصفهانی

بررسی نمایشنامه‌های ایران از انقلاب مشروطه تا سال ۱۳۲۰

۱. نمایشنامه‌های سیاسی

نمایشنامه‌نویسان این دوره، از نظر سیاسی مضامین زیر را در آثار خود به کار گرفته‌اند:

هجو نظام استبدادی و بازگو نمودن فساد دربار (مؤیدالممالک فکری در حکام قدیم - حکام جدید، سه روز در مالیه و سرگذشت یک روزنامه‌نگار، ذبیح‌الله بهروز در جیجک علی‌شاه، میرزا رضا نایینی در شیخ‌علی میرزای حاکم ملایر...، میرزاده

از نظر قالب، نمایشنامه‌های این دوره در قالب‌های نظم و نثر پدید آمده‌اند و از نظر محتوا، مضامین اجتماعی، اخلاقی، تاریخی، عرفان و فلسفه، طنز و... را می‌توان مشاهده کرد که در قالب‌های یادشده، ارائه گردیده است

دولتی (مؤیدالممالک فکری در بخش دوم حکام قدیم - حکام جدید، عشقی در بچه گدا و دکتر نیکوکار، حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده و ایرانی بازی)، ضرورت تعلیم و تربیت (میرزاده عشقی در بچه گدا و دکتر نیکوکار، نصر در عروسی آحسین آقا)، پرداختن به مسئله جنگ و عوارض آن (یقیکیان در میدان دهشت)، بازگو کردن ستم وارد شده بر اقلیت‌های مذهبی (کمال‌الوزرای محمودی در استاد نوروز پینه‌دوز).

در اینجا عناوین فرعی دیگری را نیز می‌توان عرضه داشت؛ از جمله نمایشنامه با درونمایه اجتماعی - سیاسی و اجتماعی - اخلاقی است. در نمایشنامه‌های اجتماعی - سیاسی به موضوعات زیر پرداخته شده است: روزنامه‌نگاری (مؤیدالممالک فکری در سرگذشت یک روزنامه‌نگار و عشق در پیری، کمال‌الوزاره محمودی در حاجی ربایی‌خان و عشقی در جمشید ناکام)، نارضایتی‌های اجتماعی بر اثر فشار و ستم طبقه حکام (مؤیدالممالک فکری در حکام قدیم - حکام جدید)، مستندنگاری و ارایه آمار و ارقام مستند (مؤیدالممالک فکری در عشق در پیری). نمایشنامه‌های اجتماعی - اخلاقی نیز به این موضوعات پرداخته‌اند: ناهمزمانی فرهنگی مردم ایران با موقعیت فعلی آنها و ناتوانی ایشان در هضم فرهنگ جدید (کمال‌الوزاره محمودی در تی‌تیش مامانی)، تجسم استعدادهای درخشان اما به هدر رفته ایرانیان (عشقی در بچه گدا و دکتر نیکوکار)، ریشه‌یابی نقیصه‌های اخلاقی در فرهنگ پوسیده سنتی (حسن مقدم در جعفرخان از فرنگ آمده، یقیکیان در مقصر کیست، علی نصر در عروسی آحسین آقا).

فکری در حکام قدیم - حکام جدید، ذبیح‌الله بهروز در جیجک علیشاه)، نمایشنامه تاریخی با درونمایه عاشقانه (ذبیح‌الله بهروز در شاه ایران و بانوی ارمن)، تحلیل تاریخ (گریگور یقیکیان در جنگ مشرق و مغرب، انوشیروان عادل و مزدک)، محوریت نقش زن در رخدادها (صادق هدایت در پروین دختر ساسان، مازیار [نظر به این که شهرناز انگیزه تکاپوی مازیار است]، یقیکیان در داریوش سوم کدمانس، انوشیروان عادل و مزدک، میدان دهشت، ذبیح‌الله بهروز در شب فردوسی، [فرنگیسی برانگیزنده فردوسی در به نظم کشیدن بیژن و منیژه]، میرزاده عشقی در اپرای رستاخیز شهرياران ایران، کفن سیاه).

۴. نمایشنامه طنز

صادق هدایت در افسانه آفرینش، قالب طنز را برگزیده است.

۵. نمایشنامه اسطوره‌ای

بر اساس منبع الهام‌گیری، می‌توان افسانه آفرینش اثر هدایت را زیر عنوان نمایشنامه اسطوره‌ای نیز دسته‌بندی کرد. اسطوره آفرینش آدم و حوا شالوده پدید آمدن این اثر بوده است.

۶. نمایشنامه عرفانی و فلسفی

در این زمینه باید نمایشنامه «در راه مهر» اثر ذبیح‌الله بهروز را نام برد.

۷. یادکرد مزایای تئاتر در قالب نمایشنامه

مؤیدالممالک فکری در نمایشنامه «عشق در پیری» این مضمون را به کار گرفته است.

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی.

منابع و مأخذ:

- ۱- آخوندزاده، میرزا فتحعلی، (۱۳۴۹). تمثیلات، ترجمه میرزا جعفر قراچه‌داغی، مقدمه و حواشی از باقر مؤمنی، چاپ اول، بی‌جا، نشر اندیشه.
- ۲- ———، (۱۳۵۵). مقالات فارسی، به کوشش پروفیسور حمید محمدزاده، ویراسته ح. صدیق، بی‌جا، تهران: نگاه.
- ۳- آذری، سیدعلی، (۱۳۳۲). «کمال‌الوزاره

۳. نمایشنامه‌هایی تاریخی:

نمایشنامه تاریخی این دوره درونمایه‌های زیر را دربر می‌گیرند:

نمایشنامه‌های تاریخی با درونمایه ناسیونالیستی و ضد عرب (صادق هدایت در مازیار و پروین دختر ساسان، ذبیح‌الله بهروز در شب فردوسی، عشقی در اپرای رستاخیز شهرياران ایران و کفن سیاه)، نمایشنامه تاریخی با درونمایه سیاسی (میرزا رضاخان ناینی در شیخعلی میرزا...، مؤیدالممالک

- محمودی کیست؟»، مجله تئاتر، سال اول، شماره ششم.
- ۴- آراین پور، یحیی، (۱۳۷۹). از صبا تا نیما، جلد اول، چاپ هفتم، تهران: زوار.
- ۵- ———، (۱۳۸۰). زندگی و آثار صادق هدایت، چاپ اول، تهران: زوار.
- ۶- آر. کدی، نیکی، (۱۳۸۱). ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، چاپ اول، تهران: ققنوس.
- ۷- آژند، یعقوب، (۱۳۷۳). نمایشنامه‌نویسی در ایران، چاپ اول، تهران: نشرنی.
- ۸- ———، (بهار ۱۳۷۰). «ذبیح‌الله بهروز و نمایشنامه‌هایش»، فصلنامه تئاتر، شماره سیزدهم، صص ۵۲-۳۳.
- ۹- اصفهانی، میرزا حبیب، (۱۳۰۳ ه. ق.). «در بازی تماشا و تماشاخانه»، روزنامه اختر، استانبول: شماره ۴۵-۴۴.
- ۱۰- افشار، ایرج، (۱۳۳۰). نثر معاصر فارسی، با مقدمه سعید نفیسی، بی‌جا، تهران: نشر معرفت.
- ۱۱- بهروز، ذبیح‌الله، (اردیبهشت ۱۳۵۹). «چیچک علیشاه»، کتاب جمعه، شماره ۳۴، صص ۶۳-۱۶.
- ۱۲- ———، (۱۳۲۸). در راه مهر، چاپ دوم، شماره یک ایران کوده.
- ۱۳- ———، (بی‌تا). شب فردوسی، با مقدمه حسن شیروانی، چاپ دوم، تهران: بی‌نا.
- ۱۴- تبریزی، میرزا آقا، (۱۳۵۵). چهار تیاتر، به کوشش م. ب. مؤمنی، چاپ اول، تبریز: انتشارات نیل، نشر ابن‌سینا.
- ۱۵- ———، (۱۳۵۴). پنج نمایشنامه، با مقدمه ج. صدیق، چاپ اول، تهران: کتابخانه طهوری.
- ۱۶- خلج، منصور، (۱۳۸۱). نمایشنامه‌نویسان ایران از آخوندزاده تا بیضایی، از مجموعه درام‌نویسان جهان، چاپ اول، تهران: اختران.
- ۱۷- ذاکرالحسین، عبدالحسین، (۱۳۷۷). ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، ج ۱، چاپ اول، تهران: نشر علم.
- ۱۸- رستگار فسایی، منصور، (۱۳۸۰). انواع نثر فارسی، چاپ اول، تهران: سمت.
- ۱۹- سپانلو، محمدعلی، (۱۳۷۴). نویسندگان پیشرو ایران، چاپ پنجم، تهران: نگاه.
- ۲۰- شمیم، علی‌اصغر، (۱۳۷۴). ایران در دوره سلطنت قاجار، چاپ پنجم، تهران: افکار.
- ۲۱- طالبی، فرامرز، (۱۳۸۰). زندگی و آثار نمایشی گریگور یقیکیان، چاپ اول، تهران: نشر انوشه.
- ۲۲- ———، (۱۳۶۸). «در جست‌وجوی هویت انسانی»، فصلنامه تئاتر، شماره ۵-۴، صص ۸۴-۷۵.
- ۲۳- ———، محمد گلبن، (۱۳۶۶). روزنامه تیاتر، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- ۲۴- فکری ارشاد، مرتضی قلی، «سرگذشت یک روزنامه‌نگار»، روزنامه ارشاد، سال هشتم، شماره ۸۷، ۱۳۳۲ ه. ق و سال نهم، شماره ۱، ۱۳۳۳ ه. ق.
- ۲۵- ———، (۱۳۳۴ ه. ق.). «حکام قدیم - حکام جدید»، روزنامه ارشاد، سال دهم، شماره ۳۰-۳.
- ۲۶- ———، (۱۳۳۳ ه. ق.) «عشق در پیری»، روزنامه ارشاد، سال نهم، شماره ۱۱-۶.
- ۲۷- کسروی، احمد، (۱۳۷۸). تاریخ مشروطه ایران، چاپ نوزدهم، تهران: امیر کبیر.
- ۲۸- مشیر سلیمی، علی‌اکبر، (۱۳۵۷). کلیات مصور میرزاده عشقی، چاپ، تهران: امیرکبیر.
- ۲۹- مقدم، حسن، (۱۳۳۲). «ایرانی بازی»، مجله فردوسی، شماره ۱۱۹.
- ۳۰- «جعفرخان از فرنگ آمده»، فصلنامه تئاتر، شماره ۱۲-۱۱، صص ۸۹-۴۷.
- ۳۱- ملک‌پور، جمشید، (۱۳۶۳). ادبیات نمایشی در ایران، جلد اول و دوم، بی‌جا، تهران: توس.
- ۳۲- میرعابدینی، حسن، (۱۳۷۷). صد سال داستان‌نویسی ایران، جلد اول، چاپ اول تهران: چشمه.
- ۳۳- نایینی طباطبایی، میرزارضاخان، (۱۳۳۶ ه. ق.). «تیاتر شیخعلی‌خان حاکم ملایر و نویسندگان و عروسی با دختر شاه پریان»، روزنامه تیاتر، شماره ۱۱-۱.
- ۳۴- هدایت، صادق، (۱۳۴۲). مازیار، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- ۳۵- ———، (۱۳۳۴). پروین دختر ساسان و اصفهان نصف جهان، چاپ چهارم، تهران: کتاب‌های پرستو.
- ۳۶- ———، (۱۹۴۹ م؛ ۱۳۰۹ ش). افسانه آفرینش، بی‌جا، پاریس: آدرین مزون نو.